

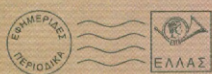
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

ΤΡΙΜΗΝΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
της ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΒΕΡΟΙΑΣ
και του ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΗΜΑΘΙΑΣ

Αριθμός έκδοσης 43
Μάρτιος - Απρίλιος - Μάιος 2007

ISSN 1106 5354

Η ονομασία του εθίμου *Μπούλες*

της Νάουσας

Χρήσιος Ζάλιος

Καθηγ. Φυσικής Αγωγής

Οι Μπούλες είναι παλαιότατο αποκριάτικο έθιμο της Νάουσας. Δύσκολα μπορούμε σήμερα να βρούμε τις ρίζες του, όπως συμβαίνει με τα περισσότερα από τα έθιμά μας. Όμως όλα τα στοιχεία του μας οδηγούν σε παλαιούς χρόνους.

Στο αποκριάτικο αυτό έθιμό μας, έχει δοθεί πολύ πετυχημένα ο ορισμός χορευτικό δρώμενο, γιατί η δράση των ανθρώπων που συμμετέχουν στην τέλεσή του είναι δράση χορευτική και χωρίς αυτήν η τέλεση του εθίμου είναι αδύνατη.

Τα κυριότερα στοιχεία του εθίμου που μας μεταφέρονται από μία πολύ αυστηρή προφορική παράδοση είναι:

- Η συγκρότηση του μπουλουκιού, που προϋποθέτει την αυστηρή αποδοχή και τήρηση ορισμένων κανόνων τέλεσης του εθίμου για συμμετοχή σ' αυτό.
- Το φύλο των τελεσιών είναι μόνο νέοι άνδρες.
- Τη γυναικεία μορφή (νύφη-μούλα) την υποδύεται πάντα άνδρας.
- Η ένδυση, η μεταμφίεση και η συμπεριφορά των τελεσιών διέπονται από πατροπαράδοτους κανόνες.
- Τα μουσικά όργανα, οι χοροί, το δρομολόγιο, είναι προκαθορισμένα από το τελετουργικό, που ακολουθείται αναλλοίωτο στο πέρασμα των χρόνων.

Το έθιμο έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα και πιθανότατα έχει σχέση με τελετές φυλετικής μύησης όπως η τελετή ενηλικίωσης κατά την οποία ο νέος, ντυμένος με γυναικεία ρούχα και οδηγούμενος από ανύπανδρους άντρες της φυλής, θα μνηθεί με τη σειρά του στα μουσικά της, θα αποβάλλει τη γυναικεία ενδυμασία και θα μεταμορφωθεί σε άνδρας.

Σήμερα μπορούμε να παραιρηθούμε ότι στη μακραίωνη ιστορία του το έθιμο μεταπλάθει και παράλληλα ενσωματώνει στα επί μέρους στοιχεία του, την τοπική παράδοση, τους μύθους, τους θρύλους, τα τραγούδια και τους ηρωικούς αγώνες της Νάουσας.

Οι τελεσιές ήταν και είναι πάντα νέοι άνδρες. Ο αριθμός τους τα παλαιότερα χρόνια φαίνεται να ήταν από έξι μέχρι δώδεκα, ενώ σήμερα μπορεί να συμμετέχουν και περισσότεροι. Στο μπουλούκι, από πολύ παλιά έπαιρναν μέρος και μικρά αγόρια.

Όσον αφορά την προέλευση της ονομασίας του εθίμου, η κυρίαρχη ονομασία που χαρακτηρίζει το μπουλούκι είναι Μπούλες, ενώ αυτή που χαρακτηρίζει το άιομο που συμμετέχει στο μπουλούκι και' άλλους είναι Μπούλα και και' άλλους Γενίσαρος.

Ας δούμε όμως τις γραπτές αναφορές που υπάρχουν αναφορικά με την ονομασία του εθίμου.

Ο ιστορικός της Νάουσας Ε. Σιουγιαννάκης στο βιβλίο του *Ιστορία της πόλεως Ναούσης*, σελ. 54, Εν Εδέσση 1924, αναφέρει μόνο την ύπαρξη γενισαρικών και κλέφτικων ομίλων

Μπουλούκι από Μπούλες με το Ζουρντζή Μήτρο Χαϊβάνο το 1911.
Φωτ. αρχείο Χρήστου Ζάλιου.

χωρίς καμία περαιτέρω διευκρίνιση. Παραθέτω ακριβώς το απόσπασμα που αναφέρεται στους Ναουσαίους: «*Δια δε τον ελληνοισμόν των επιχειρήματα θα ήσαν: πρώτιστον πάντων ή κρατούσα ελληνική γλώσσα, το ελληνικόν εθνικόν συναίσθημα, τα ήθη, τα έθιμα και αι ελληνικά παραδόσεις, αι κατά τας απόκρεως συνήθειαι των γενιτοσαρικών και κλέφτικων ομίλων, τα ελληνικά τοπωνύμια.*»

Για την προέλευση της ονομασίας Μπούλα ο Θεόδωρος Ζιώτας στο βιβλίο του «Μπούλες της Νάουσας» μας παραθέτει τις εξής ερμηνείες :

1. Η λατινική λέξη «Bulla» (Μπούλα) εκτός των άλλων σημαίνει και α) ομφαλωτό κόσμημα ζωνών και θυρών, β) περιδέραο, το οποίο φορούσαν οι Ρωμαίοι στα αγοράκια τους σαν στολίδι. Επειδή η φορεσιά της ναουσαϊκής Μπούλας είναι γεμάτη από ποικιλόμορφα κοσμήματα, βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι «Μπούλα» σημαίνει αυτός που φέρει στη στολή του διάφορα κοσμήματα (ασημικά, χρυσαφικά κλπ.).

2. Στην Ήπειρο, ειδικότερα στη Θεσπρωτία, απαντά εν χρήσει το ρήμα «Μπουλώνω» το οποίο σημαίνει «καλύπτω», «σκεπάζω». Μπουλώμα, λοιπόν, είναι το «σκεπασμα», το «κάλυμμα» και βεβαίως, το «προσωπείο» ή οιοδήποτε άλλο καλύπτει μέρος ή ολόκληρο το πρόσωπο. Κατά τα προαναφερθέντα η λέξη «Μπούλα» σχετίζεται άμεσα εννοιολογικά με τα ποικιλόμορφα κοσμήματα και με το «προσωπείο» ή οιοδήποτε άλλο καλύπτει το πρόσωπο, στοιχεία που χαρακτηρίζουν έντονα τις Μπούλες της Νάουσας.

Όταν λοιπόν οι Ναουσαίοι λένε «έρχονται οι Μπούλες» ακριβολογούν γιατί εννοούν ότι έρχονται αυτοί που φορούν προσωπεία και που φέρουν πάνω τους ποικιλόμορφα κοσμήματα.

Η λέξη γενίσαρος είναι μεταγενέστερη και σίγουρα δεν είναι αυτή που χαρακτηρίζει το έθιμο. Πάντα στη Νάουσα ακουγόταν και θα ακούγεται όταν περνά το μπουλούκι των τελεστών του εθίμου, «έρχονται οι Μπούλες», «περνάνε οι Μπούλες», «θα πάμε να δούμε τις Μπούλες» και ποτέ δεν ακούστηκε η φράση, περνάνε οι γενίσαροι, πάμε να δούμε τους γενίσαρους.

Ο Σιέργιος Αποστόλου, ιστορικός της Νάουσας, στο βιβλίο του (*Σύμμεικτα τ. Α΄*) συνηγορεί στο ότι η ονομασία του εθίμου πρέπει να επανεκτιμηθεί και μάλλον να περιορισθεί στο Μπούλες διότι το γενίσαρος φαίνεται να μην έχει καμία σχέση με το έθιμο.

Ο ερευνητής και συγγραφέας της Νάουσας Μανώλης Βαλσαμίδης σε όλα τα βιβλία και τα συγγράμματά του είναι υπέρμαχος του όρου Μπούλες και απορρίπτει εντελώς τον όρο γενίσαρος θεωρώντας τον άσχετο με το έθιμο.

Ο συγγραφέας Θωμάς Γαβριηλίδης στο άρθρο του «Γιανίσαρος και Μπούλα» στο περιοδικό *Νιάουσια* (τ.71, 1995) κάνει μια ενδιαφέρουσα αναφορά για την προέλευση του εθίμου από τα αρχαία ελληνικά μακεδονικά έθιμα. Πιθανολογεί ότι το έθιμο είναι αναπαράσταση του γάμου του Διόνυσου με τη Βασίλινα, τη γυναίκα του εκάστοτε βασιλιά. Αφού αναφέρεται στο έθιμο με την ονομασία Μπούλες στη συνέχεια διαχωρίζει τα ονόματα του αρχηγού του μπουλουκιού και της νύφης-Μπούλας σε Γιανίσαρος και Μπούλα.

Σε μια προσπάθεια να μας απαλλάξει από την αρνητική έννοια του «γενίσαρος», βασιζόμενος σε μια υπόθεσή του το μετatrέπει σε Γιανίσαρος παραπέμποντας στο Διόνυσο (Διόνυσος, Γιάνουσος, Γιάνυτος, Γιανύσαρος και τα μέλη του μπουλουκιού Γιανυτάρια, Γιανυτσαράιοι ως ακόλουθοι του Γιανύσαρου, Γιάνυττου-Διόνυσου). Του διαφεύγει όμως ότι ο όρος γενίσαρος και γενίσαροι χρησιμοποιήθηκε και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας όπως τα Λεχαινά, η Τζιά, η Πάτρα κ.α.

Την εκδοχή αυτή ασπάζεται και ο Τάκης Μπάισης και υιλοφορεί το βιβλίο του «Γιανίσαροι και Μπούλες της Νιάουσιας».

Στο *Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής* που εκδόθηκε από την Ακαδημία Αθηνών το 1980, υπάρχουν πολλά παραδείγματα που συνηγορούν στο ότι οι λέξεις γενίσαρος και γιανίσαρος είναι συνώνυμες και η διαφορά τους είναι θέμα τοπικής νιοπολαλιάς.

Ας προσπαθήσουμε όμως να διερευνήσουμε γιατί προστέθηκε στο έθιμο και η λέξη γενίσαρος.

Ο δάσκαλος Δημητριάδης Δημ. σε άρθρο του στη *φωνή Ναούσης* στις 27-2-1955 γράφει ότι η ονομασία γενίσαρος μπήκε για να ξεγελά τους Τούρκους. Απλοϊκή ερμηνεία αλλά ίσως όχι και τόσο απίθανη, τουλάχιστον εν μέρη.

Η λέξη γενίσαρος σίγουρα στο πέρασμα των αιώνων απόκτησε κατά περιόδους διαφορετικές έννοιες. Υπήρχαν περίοδοι που η λέξη γενίσαρος ήταν συνώνυμο του άγριος, βάρβαρος, σκληρός, απάνθρωπος κλπ. (ΥΠΕΡΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, Εκδόσεις Παγουλάτου, Αθήνα).

Στο *Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής*, που εκδόθηκε από την Ακαδημία Αθηνών, η

ερμηνεία που δίνεται στις λέξεις γενισαρισμός και γενισαριά, είναι: Αυθαιρεσία, πράξις σκληρά ή συμπεριφορά αυθάδης και παράνομος, αρμόζουσα εις γενιτσάρους.

Ο Ιωάννης Ψύλλας μας δίνει μια πολύ ενδιαφέρουσα εκδοχή όσον αφορά το γιατί αποκαλούσαν τους Έλληνες της μεσαίας τάξης στη Τζια του ΙΗ' αιώνα, γενίτσάρους. Στο βιβλίο του *Ιστορία της νήσου Κέας*, Εν Αθήναις 1921, περιγράφοντας την ενδυμασία των κατοίκων της Τζιάς κατά τον ΙΗ' αιώνα ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν, μας λέει για τη μεσαία τάξη: «Οι άνθρωποι της μεσαίας τάξης ονομάζονταν μαυροβρακίοι και γενίτσαροι επειδή φορούσαν μαύρα βρακιά και επειδή διέπρατιαν αυθαιρεσίες».

Ας σταθούμε σ' αυτό το τελευταίο, τις αυθαιρεσίες. Ο γενίτσaros πράγματι ήταν ένας άνθρωπος που ζούσε μέσα στην αυθαιρεσία. Οι ξένοι περιηγητές που επισκέπτονταν την Ελλάδα το 17ο και 18ο αιώνα, για να είναι πάντα ασφαλείς στην τουρκική επικράτεια έπαιρναν ως σωματοφύλακα από τις τουρκικές αρχές ένα γενίτσαρο. Αυτός τους προστάτευε από τους ληστές και ήταν υπεύθυνος να τους βρει κατάλυμα και τροφή. Έμπαινε σε όποιο σπίτι Έλληνα ήθελε και απαιτούσε φιλοξενία με το ζόρι και δωρεάν. Μπορούσε χωρίς να πληρώσει να πάρει το άλογο ενός χωρικού άσχετα αν ο νόμος το απαγόρευε και να μη δώσει λόγο σε κανένα. Αυτές και πολλές άλλες αυθαιρεσίες ήταν κοινό γνώρισμα των γενιτσάρων.

Ας δούμε τώρα εάν το εθίμό μας οι Μπούλες έχει σχέση με αυθαιρεσίες. Την περίοδο της τουρκοκρατίας όταν άρχιζε να βραδιάζει απαγορευόταν στους Έλληνες να κυκλοφορούν χωρίς φανάρι. Αν τους συναντούσε Τούρκος στο δρόμο το λιγότερο που θα πάθαιναν ήταν ένας άγριος ξυλοδαρμός. Αυτό βέβαια στην προεπαναστασιακή Νάουσα δεν ίσχυε τόσο λόγω των προνομίων που είχε αποκτήσει. Στα μάτια όμως των Τούρκων της Βέροιας και της γύρω περιοχής δεν έπαυε να είναι ένα αγκάδι. Μετά το 1822 σίγουρα είχαν αλλάξει τα πράγματα και μέσα στη Νάουσα, καθώς εγκαταστάθηκαν και Τούρκοι.

Αυθαιρεσία πρώτη. Οι Μπούλες φορώντας την κλεφταρματολική ενδυμασία περιφέρονταν όλη τη νύχτα χορεύοντας μέχρι το ξημέρωμα χωρίς φανάρια.

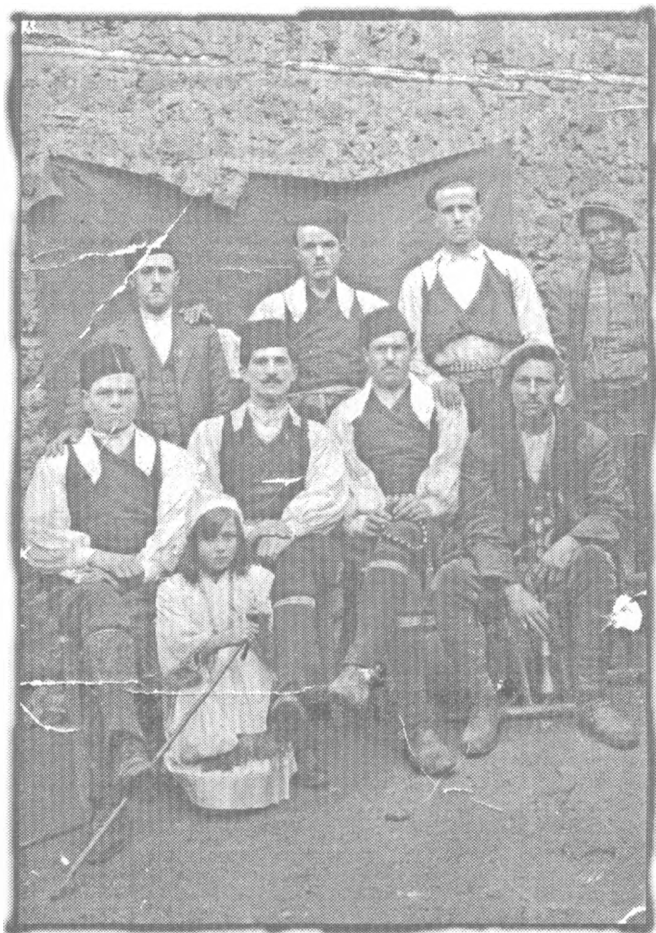
Αυθαιρεσία δεύτερη. Η προσωπίδα, που εμπόδιζε τους Τούρκους να ελέγχουν ποιοί είναι οι μασκαρεμένοι.

Αυθαιρεσία Τρίτη, η ενδυμασία του εθίμου.

Η ενδυμασία των τελεστών του εθίμου δηλαδή η κοντή φουσιανέλα, το γιλέκι το μεϊτάνι, το σελιάχι, οι τοκάδες τα κιουσιέκια, τα χαϊμαλιά, παραπέμπουν στη φορεσιά των κλεφταρματολών της Ρούμελης. Στην περιγραφή που κάνει ο λόγιος Κωνσταντίνος Ζήσιος της φορεσιάς των κλεφταρματολών της Ρούμελης στο βιβλίο του «Νικοτσάρας, Εν Αθήναις 1889» οι ομοιότητες είναι και παραπάνω από εμφανείς.

Ο ιστορικός της Νάουσας Στουγιαννάκης αναφέρεται σε γενιτσαρικούς και κλέφτικους ομίλους. Είναι όμως πολύ πιθανόν, λέγοντας κλέφτικους ομίλους να αναφέρεται στις Μπούλες λόγω της ενδυμασίας που παραπέμπει στην κλεφταρματολική και με το γενιτσαρικούς ομίλους να εννοεί τα «τουρκάκια» ή και κάποιο μπουλούκι ντυμένο με γενιτσαρικές σιολές πράγμα που συνηθίζονταν ως αποκριές.

Η πιο γοητευτική για τους Έλληνες αποκριάτικη εκδήλωση ήταν να μασκαρεύονται σε βοεβόδες, γενίτσarους, μπέηδες, καδήδες και άλλους Τούρκους αξιωματούχους και να παρελαύνουν στους δρόμους με τους ακολούθους τους ντυμένους επίσης τουρκικά. Ειδικά στη Νάουσα μέχρι και τη δεκαετία του 1930 ως αποκριές ντύνονταν «Τουρκάκια».

Τουρκάκια. Απόκριες στη Νάουσα 1920 - 1922.

Άλλωστε κλέφτικους ομίλους με την αρματολική ενδυμασία που φορούν οι Μπούλες της Νάουσας (εάν αφαιρέσουμε την προσωπίδα και το ταράμπουλο), αναφέρει στη διπλανή μας Βέροια και ο ιστορικός της Αναστάσιος Χριστοδούλου.

Σε απόσπασμά του για το καρναβάλι της Βέροιας διαβάζουμε:

«Η Βέροια έφημιζέτο πάνιοιε για τα εξαιρεικά καρναβάλια που παρουσίαζε κάθε χρόνο εις αποκριές, ιδίως καιά τους χρόνους της δουλείας, κατά τους οποίους οι Βεργιώτες ξεφάντωναν εις Εθνικές εκδηλώσεις μέχρι παρεξηγήσεως. Παρέες διάφορες ντυμένοι με την δοξασμένη του αρματολού φουσιανέλα και τα επακόλουθα εξαρτήματα, πισλιά, ισαρούχια, σιάπκα, κάλτσες, βουδέτες και άφθονα ασημικά, περιέτρεχον την πόλη χορεύοντας και τραγουδώντας Εθνικά άσματα. Τους αρματολούς και κλέφτες, τους οποίους εμείς αποκαλούσαμε «Καπεταναραίους», συνόδευαν όργανα εγχώρια. Οι οργανοπαίκτες καίτοι Τουρκόγιουφιοι, γνώριζαν εν τούτοις και τα Εθνικά μας τραγούδια, τα οποία ακούγονταν ευχάριστα όταν τα έπαιζαν».

(Χριστοδούλου Εμμ. Αναστάσιος, *Η Ιστορία της Βέροιας*, σελ. 105, Μάρτιος 1960).

Για να αντιληφθούμε καλύτερα τη σημασία που είχε εκείνα τα χρόνια η ενδυμασία παραδείω τα εξής : Φιρμάνι του 1806 καθόρισε με αυστηρότητα την ενδυμασία των ραγιάδων. Τους χώριζε σε τρεις τάξεις, κάθε τάξη είχε και τη δικιά της φορεσιά. Όσοι ανήκαν στην τρίτη τάξη δεν είχαν δικαίωμα να φορούν παπούτσια και κάλτσες, εκτός αν μετατάσσονταν στη δεύτερη πληρώνοντας ετήσιο φόρο 75 ή 100 γρόσια. Εκατό χρόνια πριν, το 1703, απαγορευόταν με φιρμάνι στους Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους σε όλη την επικράτεια να φορούν χρωμαιστά ρούχα και κίτρινα παπούτσια καθώς και γούνες από κουνάβι, σαμούρι, ερμίνα, αστραχάν κλπ.

Και τέταρτη και πιο σοβαρή από όλες τις αυθαιρεσίες που παρουσίαζε το έθιμο ήταν η Πάλα, το γιαταγάνι. Οι Μπούλες γυρνούσαν στους δρόμους χορεύοντας οπλισμένοι.

Ο δάσκαλος και λόγιος της Νάουσας Σταύρος Χωνός γράφει σχετικά με το έθιμο, στην εφημερίδα «Νάουσα» στις 4-3-1928: *«Και τέλος η πάλα, η οποία έπαιζε και τον σπουδαιότερον ρόλον. Διότι οι Τούρκοι την πολυτελή αυτήν αμφίεσιν, έχουσαν πολλήν την ομοιότητα με την Αλβανικήν ιουρκικήν ενδυμασίαν την ηνείχονιο, την πάλαν όμως όχι. Ο φαναϊκός και περήφανος Τούρκος βαρέως έφερε βλέπων τον ραγιάν να επισειή ενώπιόν του την πάλα και να την ρίπιη 8 και 10 μέτρα υψηλά και πηδώνιας να την πιάνη. Όταν το 1897 κηρυχθέντος του πολέμου μειαζύ Ελλάδος και Τουρκίας το κανόνι βροντούσεν εις τα σύνορα, ο Καϊμακάμης Βερροιάς με επιτελείον αξιωμαικών ήλθεν εδώ δια να απαγορεύσουν την πάλαν. Αλλά δεν το κατόρθωσαν, η πάλα ήστραψεν και πάλι. Όπου βαδέως εριζωμένο ήτο το παλαιόν ετούτο έθιμον, το οποίον οι κατά καιρούς άρχοντες της πόλεως εκθύμως υπεσιήριζαν».*

Προσωπική μου εκτίμηση είναι, ότι οι νέοι που ντύνονταν Μπούλες στο αποκριάτικο έθιμό μας, από κάποια περίοδο και μετά άρχισαν να αποκαλούνται και γενίτσαροι λόγω των πολλών αυθαιρεσιών που διέπραταν τελώντας το τελεουργικό του εθίμου. Όλοι οι Ναουσαίοι γνωρίζουμε βέβαια ότι εκτός από αυτά που προαναφέρθηκαν, υπήρχαν και πολλά άλλα όπως οι επαναστάτες που πολλές φορές κρύβονταν κάτω από την προσωπίδα, τα χρήματα που μάζευαν για τον αγώνα, τα κλέφτικα και πατριωικά τραγούδια που ενσωμαιώθηκαν στο έθιμο κλπ.

Σήμερα μετά από πολλά χρόνια, μπορούμε ίσως να δούμε καθαρότερα και να διατηρήσουμε την ονομασία Μπούλες η οποία χαρακτηρίζει στην κυριολεξία το έθιμό μας και να αποβάλουμε το γενίτσαρος, που μόνο μεταφορική έννοια μπορεί να είχε για όσους χρησιμοποιούσαν αυτόν τον όρο, καθώς τίποτα στο τελεουργικό του εθίμου μας δεν παραπέμπει στους γενίτσαρους της περιόδου της τουρκοκρατίας.

Βιβλιογραφία για το έθιμο Μπούλες

1. Αγοραστός Δημήτρης, «Οι Μπούλες πριν εξήντα χρόνια» περιοδικό *Νιάουσα*, τεύχος 6, έτος 1979.
2. ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ, ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ, τόμος τέταρτος τεύχος δεύτερον, ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1980.
3. Αποστόλου Στέργιος, Οι Γενίτσαροι του τουρκικού στρατού και οι Μπούλες του Ναουσαϊκού αποκριάτικου εθίμου, Έρευνα σε αλβανικές πηγές, Σύμμεικτα τ. Α΄ Μακεδονικές Μελέτες, Νάουσα, 1992.
4. Βαλασμίδης Μανώλης, Οι ρυθμοί των τραγουδιών του δρώμενου «Μπούλες της Νάουσας», Νάουσα 2004.
5. Βαλασμίδης Μανώλης, «Οι τοπικοί μας χοροί», περιοδικό *Νιάουσα*, τεύχος 5, έτος 1979.
6. Βαλασμίδης Μανώλης, Οι Μπούλες της Νιάουσας, Σεμινάριο Μελικής 2003.
7. Γαβριηλίδης Θωμάς, Γιαντίτσαρος και Μπούλα (η ιστορία των ονομάτων), περιοδικό *Νιάουσα* τ.70-71.
8. Γκούτας Φ. Αχιλλέας, Η Νάουσα στον 19ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1999.
9. Δεινόπουλος Πέτρος, «Γενίτσαροι και Μπούλες στη Νάουσα και στα Λεχαινά», περιοδικό *Νιάουσα*, τεύχος 73, έτος 1995.
10. Δεινόπουλος Πέτρος, «Γενίτσαροι και Μπούλες υπάρχουν και στην Ηλεία», εφημερίδα *Φωνή Ναούσης*, 17/2/1996.
11. Δημητριάδης Δημήτριος, «Το καρναβάλι στην παλαιά Νάουσα», *Φωνή Ναούσης* 13/3/1955.
12. Δημητριάδης Δημήτριος, «Το καρναβάλι της Ναούσης άλλοτε και σήμερα», *Φωνή Ναούσης* 27/2/1955.
13. Δρανδράκης Λ., Ο αυτοσχεδιασμός στον Ελληνικό δημοτικό χορό, Αθήνα, 1993.
14. Ένθετο από το CD του Λυκείου Ελληνίδων Αθηνών, «ΜΠΟΥΛΕΣ» ΝΑΟΥΣΑ ΗΜΑΘΙΑΣ.
15. Ζάλιος Χρήστος, Δημήτρης Βογιατζής ή Μήτρος Χαϊβάνος (1870-1942), ο πρώτος Ναουσαίος ζουρνατζής, εφημ. *Νέοι Καιροί*, 17/2/2007.
16. Ζάλιος Χρήστος, Η ιστορία του καρναβαλιού μας, εφημ. *Νέο Βήμα*, 16/2/2007.
17. Ζάλιος Χρήστος, Οι Μπούλες της Νάουσας, εφημ. *Λαός Βέροιας* 11/2/2007 και 17-18/2/2007.
18. Ζιώτας Μ. Θεόδωρος, Οι Μπούλες της Νάουσας, Νάουσα, 2003.
19. Κουκούλος Ι. Γ., Οι ΜΠΟΥΛΕΣ, εφημ. *ΝΑΟΥΣΑ*, 26-2-1928.
20. Λύκειο των Ελληνίδων Βέροιας, ΗΜΑΘΙΑ ΕΡΑΤΕΙΝΗ, Βέροια 2003.
21. Μελίκης Γιώργης, Ένθετο από το CD Ζουρνάδες και νταούλια, σελ.5.
22. Μπαΐτσης Τάκης, «Κωσταντούλης ο λαϊκός ποιητής της Νιάουσας - Οι Μπούλες στη Θεσσαλονίκη το 1909», Νάουσα, 1982.
23. Μπαΐτσης Τάκης, Γιαντίτσαροι και Μπούλες της Νιάουσας, Θεσσαλονίκη, 2001.
24. Νίκου Κ., Αποκριάτικο άλμπουμ με αναμνήσεις του Τρυφ. Χατζητρύφων, περ. *Νιάουσα*, τ. 2, σελ.20.
25. Σαμαρά Χ. Θάλεια, Μπούλες, Στον Μακεδονικό Αγώνα, ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, Θεσσαλονίκη 1969.
26. Σούγγαρης Κωσταντούλης, Αποκρέα εις την Νάουσαν, εφημ. *Νάουσα*, 4-3-1928.
27. Σπάρτης Νικόλαος, Αντέτκια στη Νιάουσα, Νάουσα, 2003.
28. Στουγιανάκης Ευστάθιος, Ιστορία της πόλεως Ναούσης, Εν Εδέσση 1924.
29. Στράτου Ν. Δόρα, Ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί, σελ. 85-88, Αθήνα 1976.
30. Τεγόπουλος-Φυτράκης, Ελληνικό λεξικό, Αθήνα 1993.
31. ΥΠΕΡΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, Εκδόσεις Παγουλάτου, Αθήνα.
32. Χριστοδούλου Εμμ. Αναστάσιος, Η Ιστορία της Βέροιας, σελ. 105, Μάρτιος 1960.
33. Χωνός Σταύρος, «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΡΝΑΒΑΛΟΥ ΤΗΣ ΝΑΟΥΣΗΣ», εφημερίδα *Νάουσα* 4/3/1928, γράφει με το ψευδώνυμο ΑΜΕΡΟΛΗΠΤΟΣ.

